The Gleaner

Vol 16 (1980)

Ειδήσεις για τον Μοισιόδακα από τα ύστερά του χρόνια

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.333](https://doi.org/10.12681/er.333)

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (1980). Ειδήσεις για τον Μοισιόδακα από τα ύστερά του χρόνια. *The Gleaner*, 16, 143–150.
<https://doi.org/10.12681/er.333>

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑ ΑΠΟ ΤΑ ΥΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΑ

Προκειμένου να μελετήσει κανείς τον 'Ιώσηπο Μοισιόδακα, και τα βιογραφικά του, ή τεκμηρίωση ή όποια προσφέρεται, παρουσιάζει έντυπωσιακή ανισομετρία. Γνωρίζουμε, αρκετά καλά, όσα αναφέρονται στην ώριμότητά του: ός ποϋμε, σέ στρογγυλούς αριθμούς, 1760 - 1780¹. Έκεϊ, μάλιστα, με την ροπή την όποία έχει πρός την ανάλυση τοϋ έσω-τερικοϋ του κόσμου, με τα αϋτοβιογραφικά του, τα όποια εισάγει μέσα στην ίδια γραμμή, έχουμε μιὰ έξόχως ζωντανή εικόνα τής ζωής του σ' έκεϊνα τα χρόνια: σχέσεις με άλλους, λογίους και μή, διαφωνίες και συμφωνίες σέ θέματα θεωρητικά. Και έδω, βεβαίως, λείπουν κάποια κρικέλια, αλλά συνολικά έχουμε μιὰ εύρεια πληροφόρηση, ή όποια, συνδυασμένη με όσες θέσεις υποστηρίζει ό Μοισιόδακας μέσα στα έργα του, μάς δίνει μιὰ πλέρια εικόνα τοϋ ανθρώπου.

1. Τί έννοοϋμε όταν μιλοϋμε στόν ΙΗ' έλληνικό αιώνα, για την ώριμότητα ένός λογίου; 'Η μέση ηλικία τών ανθρώπων αϋτών, σ' έκεϊνα τα χρόνια, φαίνεται να είταν αρκετά ύψηλή; γενικά νομίζω ότι πρέπει να αναθεωρήσουμε τίς αντίληψεις μας για τούς λογίους εκείνης τής εποχής, και να μήν τίς προσαρμόζουμε σέ μεταγενέστερες έμπειρίες τοϋ έλληνισμοϋ. 'Ανεξάρτητα από μιὰ κοινωνική διαβάθμιση χαμηλή, πού κι εκείνη επιδέχεται εξαίρέσεις ή και μεταβολές, όι διδάσκοντες δέν φαίνεται να έζοϋσαν άσχημα, μιὰ ήσυχη ζωή, όχι ιδιαιτέρως σκληρή. Μποροϋσαν να κάνουν οικονομίες, συχνά, οικοδοδίσκαλοι σέ άρχοντικά σπίτια με εξασφαλισμένες (έστω και «έξασφαλισμένες») στέγη και τροφή. Κάποτε συνδυάζουν την άσκηση τοϋ έργου τους, και με εκδοτικές επιχειρήσεις, φυσικά, αλλά και με άλλες μικρο-εμπορικές εξοικονομήσεις. Δοκιμάζονται πολϋ όλίγο από τó άγχος τής τότε ζωής, και πορεύονται όμαλά πρός τó τέρμα, μακρόβιοι κατά μέσον όρο, και επάνω από τόν μέσον όρο τοϋ υπολοίπου πληθυσμοϋ. 'Υστερα, άλλη μιὰ αίτία πού μεταθέτε, την ώριμότητα, είναι ή μακρά διάρκεια τών σπουδών' όσο σπουδάζει κανείς και έχει δάσκαλο επάνω από τó κεφάλι του, δέν αισθάνεται ώριμος, ιδίως σ' εκείνους τούς καιρούς. Με τόν Μοισιόδακα τί γίνεται; Στα χρόνια 1753, σπουδάζει κοντά στόν Βούλγαρη, μετά θά καταφέρει να συνεχίσει σπουδές στην Πάδοβα. Στα 1780, είναι, γράφει, «γεγηρακώς παρά καιρόν υπό τών κακουχών». Τοποθετώ, λοιπόν, την ώριμότητά του στα γνωστά μας εκδοτικά του όρια, ανάμεσα στα 1761 ('Ηθική φιλοσοφία) και 1781 (Θεωρία τής Γεωγραφίας).

Γιὰ τὰ πρῶτα του χρόνια, οἱ γνώσεις μας εἶναι ὀλίγες, οὐσιαστικά ὅλες ἀντλημένες ἀπὸ τὰ βιβλία του, ἀπὸ ὅ,τι ἐθεώρησε χρήσιμο ἢ ἀναγκαῖο νὰ μᾶς πεῖ. Ἡ στάση του, ὅταν μιλεῖ γιὰ τὴν νεότητά του, συμπληρώνει τὴν εἰκόνα του· αὐτὸ τὸ κρᾶμα ἀπὸ ἀμφισβήτηση καὶ ἀπὸ συστολὴ εἶναι ποὺ κάνει κατεξοχὴν τὴν χάρη του: κάτι ἐξάγεται ἀπὸ τὴν μορφή του μέσα ἀπὸ τὰ ὀλίγα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος μᾶς παρέχει. Αὐτό, ἄλλωστε, ἀποτελεῖ περίπου τὸν κανόνα στὶς ἐπαφές μας μὲ τοὺς λογίους: σπάνιες πάντοτε εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ σώζονται γιὰ τὰ πρῶτα τοὺς χρόνια, προτοῦ νὰ φθάσουν σὲ κάποια διασημότητα: ὅ,τι ἔχουμε, κανονικά, ἀπὸ μνημὲς παλαιότερων λογίων ἀναφέρεται στὰ ὕστερα χρόνια τους. Τότε εἶναι ποὺ πλάθεται τὸ πρόσωπό τους, ἢ τὸ προσωπεῖο τους, ἢ ἱστορία τους, εἴτε ὁ μῦθος τους. Συχνά, μάλιστα, (ὅσο κι ἂν εἶναι εὐλογη καὶ τὸ ἀναγνωρίζουμε) δυσφοροῦμε σ' αὐτὴν τὴν ἀδυναμία τῶν βιογραφικῶν μας ζητήσεων: ἔχουμε νὰ μελετήσουμε ἕναν ἄνθρωπο νέο, ἐπάνω στὴν δημιουργικὴ του ἀκμή, νὰ καταλάβουμε πῶς ἔδρασε, ποιά εἴταν τὰ κίνητρά του, ποιοὶ οἱ στόχοι του, καὶ ἡ ἔρευνα εἰκονίζει ἕναν γέροντα δυσκίνητο, παραιτημένον.

Μὲ τὸν Μοισιόδαχα, ἄλλιῶς γίνονται τὰ πράγματα: ἐκεῖ, ἀπὸ τὰ 1781 καὶ πέρα, δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε· δὲν ξέρομε μὲ βεβαιότητα οὔτε ποῦ ἔζησε οὔτε ποῦ ἀπέθανε². Ὅμως, ἀντίθετα καὶ σὲ τοῦτο ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει συνήθως, στὴν περίπτωση αὐτὴν θὰ εἴταν ἀνάγκη νὰ γνωστῇ λεπτομερειακὰ τὸ τέλος, ἀκριβῶς, τῆς ἱστορίας. Ἐγινε τότε κάτι σημαντικὸ, ἐσταμάτησε ἡ ἐκδοσὴ τῆς Ἀπολογίας³, μαζὶ μὲ ὅποιαν ἄλλη ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα. Εἶναι ἡ ἔσχατη ἀποτυχία

2. Ἐχουμε τεκμήρια ἰσχυρὰ γιὰ μεταγενέστερη διαβίωσή του στὸ Βουκουρέστι, συνδυασμένη, μάλιστα, μὲ ἐπαγγελματικὴ διδακτικὴ ἀπασχόλησή του (1797)· βλ. Ariadna Camariano-Cioran, «Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il y a deux siècles: Iosip Moisiodax», π. *Balkan Studies*, τ. 7, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 301. Ἐνα τεκμήριο, ἀντίστοιχο, μᾶς δίνει ὁ Κοδρικᾶς, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «ἐπροστάτευσεν» τὸν Μοισιόδαχα (βλ. *Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου*, σ. κε': «κατὰ χρόον ἐν καιρῷ ἐπροστάτευσαν»). Γεννημένος στὰ 1762, θὰ εἴταν δύσκολο νὰ προστατεύσει ὅποιονδήποτε, πρὶν, ἢς ποῦμε, ἀπὸ τὰ 1783, ὅπότεν ἔγινε γραμματικὸς τοῦ Μ. Σούτσου· ἀλλὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲν μπορεῖ εὐκόλῃ νὰ χρονολογηθῇ μὲ κάποια ἀνεκτὴ ἀκρίβεια. Ὅσο γιὰ τὸ θάνατό του ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τοῦ 1812, σ. 86, δίνει τὴν πληροφορίαν ὅτι ἀπέθανε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1800· χωρὶς ἀπόλυτη κατηγορηματικὴν ἀπόδειξιν νὰ δεχθῇ τὴν εἰδησιν ὡς πιθανήν.

3. Ὁ Κοδρικᾶς, ἑ.ἀ., σ. κς' γράφει ὅτι «εὐχαριστήθη νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀπολογία του εἰς δύο τόμους εἰς ἡ'». Ὡστόσο δεύτερος τόμος πούθενά δὲν ἀνιχνεύθηκε ὡς σήμερα, οὔτε ἄμεσα οὔτε ἔμμεσα.

του έκλεκτου λογίου: για να φωτίσουμε και τον ίδιο, όπωςσδήποτε, αλλά και την εποχή του, από την άποψη των ενδιαφερόντων του, είναι πολύ αναγκαίο να γνωρίσουμε τις αντιδράσεις του εμπρός σ' αυτήν την ύστερη κατάσταση. Οί προσπάθειές του, όσες είχαν προηγηθεί, που και εκείνες δεν ολοκληρώθηκαν, όπως άφηγείται ο ίδιος στην 'Απολογία του, κατασταίνουν ακόμη πιο έπιτακτική την έφεσή μας να ιδούμε υπό ποιούς όρους έγκατέλειψε τον άγώνα. Έξάλλου, μία κοινωνική άποτυχία είναι, στίς καλύτερες περιπτώσεις, ή συνάντηση από μία άτομική επιδίωξη και μία συλλογική διάθεση, ασυμβίβαστες μεταξύ τους· ή διερεύνηση, συνεπώς, των όρων υπό τους όποιους έγιναν ή συνάντηση και ή άποτυχία, παρέχει έναν καλό δείκτη, άρνητικό, αλλά καλοδεχόμενο, αναφορικά με τὰ στοιχεΐα που έκοσμοΰσαν τότε την συλλογική συνείδηση και με τον δυναμισμό τους.

Αν ή συσχέτιση την όποία έπιχειρώ εδώ είναι σωστή, νομίζω ότι θά διαθέτουμε κάτι για να γεμίσουμε ένα μικρό μέρος από τὸ μεγάλο κενό των πληροφορήσεών μας ως πρὸς τὸν Μοισιόδακα σ' αυτήν την περίοδο τῆς ζωῆς του: τόσο γι' αὐτὸν όσο και για τὸ συλλογικὸ σῶμα τῆς εποχῆς του, όπως τὰ ύπεσήμανα εδώ. Αφετηρία των σχετικῶν ζητήσεών μου είναι ή έργασία τῆς Αἰκατερίνης Κινινῆ-Leheec για τὸν Μοισιόδακα και την γαλλική του παράφραση τοῦ Πρὸς Νικοκλέα: «Ίωσήπου τοῦ Μοισιόδακος Παραλλαγή τοῦ πρὸς Νικοκλέα λόγου τοῦ Ίσοκράτους, ἡ κεφάλαια πολιτικά, Μεταφρασμένα παρ' αὐτοῦ γαλλιστί», 1779. Απὸ την μελέτη αὐτήν μαθαίνουμε ότι τὸ αντίτυπο τῆς Έθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιῦ, στολίζεται με αὐτόγραφη σημείωση τοῦ Villoison: Ex Libris D'Ansse de Villoison et ex dono auctoris⁴. Τὸ πρᾶγμα καθεαυτὸ είναι καμωμένο για να ἔλξει την προσοχή μας: μία ἄμεση συσχέτιση των δύο λογίων. Όμως τὸ προσδιοριζόμενο terminus post quem, ἀπὸ την χρονία τοῦ έργου, μᾶς ἄγει πρὸς τὸν μεταγενέστερο Μοισιόδακα, αὐτὸν που ιδιαιτέρως μᾶς ενδιαφέρει, για τοὺς λόγους τοὺς όποιους ἐξέθεσα· έπρεπε, λοιπόν, να ἔξα-

4. K. Kinini, «Le discours à Nicoclès par Misiiodax», π. Έλληνικά, τ. ΚΘ', 1976, σ. 61-115. Η εἰδηση για τὸ αντίτυπο τοῦ Villoison, είναι στην σ. 80. Έκεῖ, σ. 81, παρέχονται ἀπὸ την συγγραφέα, χρήσιμες πληροφορίες και ως πρὸς, ματαία, προσπάθεια την όποία εἶχε κάνει ο Κοραῆς, να ἀποκτήσει, ἀπὸ την πώληση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Villoison, τὸ αντίτυπο που μᾶς ἀπασχολεῖ εδώ. Όταν, ολίγους μῆνες μετά, ο χῖος σοφὸς ἀπέκτησε ένα ἄλλο αντίτυπο τοῦ έργου, γράφει στίς 15 Ίουλίου 1806: «ὁ Νικοκλῆς τοῦ Ίσοκράτους είναι ἀθλιέστατος, κατὰ τὰ ρωμαῖκα και κατὰ τὰ φραντζέζικα».

κριβώσουμε, αν, πότε και ποῦ ἔγινε ἡ συνάντηση ποῦ προδικάζεται ἀπὸ τὴν συσχέτιση αὐτὴν. Δὲν γράφω τὰ ἀπομνημονεύματά μου, καὶ γιὰ τοῦτο κρίνω περιττὸ νὰ ἀναφερθῶ στοὺς προβληματισμούς μου ἐπάνω στὸ θέμα τοῦτο, καὶ μάλιστα ποῦ δὲν θὰ εἶχαν καμία πλέον σημασία, ἀφοῦ φθάνουμε, καθὼς πιστεύω, στὸ ποθούμενο.

Τὸ ἔχουμε πάλι ἀπὸ τὸν Villoison. Στις 13 Ἀπριλίου τοῦ 1785, ὁ γάλλος λόγιος φεύγει ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος· θὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ μοναστήρια, νὰ δεῖ τις βιβλιοθήκες, νὰ ἀναζητήσῃ χειρόγραφα. Τὸ χρονικὸ τῆς περιόδου τοῦ αὐτοῦ τὸ ἔχει συντάξει, σὲ πρόχειρη μορφή, καὶ ἔμεινε στὰ χαρτιά του μὲ ὅλα του τὰ σχέδια γιὰ ἕναν παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ τὴν νέα Ἑλλάδα, τὸν ὁποῖο ἐσχεδιάζε νὰ γράψῃ, καὶ δὲν ἔγραψε. Ὅλο τὸ σχετικὸ ὕλικό, μαζὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα χαρτιά τοῦ Villoison, βρίσκεται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Τὸ αὐτόγραφο τοῦ τμήματος τοῦ ἀναφερομένου στὴν ἐπίσκεψη καὶ μελέτη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ὅσα περιμένει κανεὶς ἀπὸ μία πρόχειρη καταγραφή πρώτων ἐντυπώσεων, ἀναθεωρημένη μὴ πρώτη φορά: φράσεις ἢ καὶ λέξεις ἀσυμπλήρωτες, διαγραφές, προσθήκες, κενὰ ἀπὸ τις διαγραφές ἢ γιὰ προβλεπόμενες προσθήκες. Ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ χωρὶς μεγάλη δυσκολία τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαδέχονται καὶ ἀρμολογοῦνται οἱ ἐμπειρίες τοῦ περιηγητῆ καὶ οἱ παρατηρήσεις ποῦ προκαλοῦνται ἀπὸ αὐτές⁵.

5. Σὲ παλαιότερα χρόνια τὰ περιηγητικὰ τετράδια τοῦ Villoison ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ δύο μερικὲς δημοσιεύσεις. Ἡ μία εἶναι τοῦ Malte-Brun, π. *Annales des voyages*, τ. Β', Παρίσι 1809, σ. 137-183. Ὡς πρὸς αὐτὴν ἔχω δύο παρατηρήσεις νὰ κάνω: Πρῶτον, ὁ Κοραῖς ἐγγράφει τὸν ἐκδότῃ ἀνάμεσα στοὺς «ἐχθροὺς» τοῦ ἑλληνισμοῦ, (βλ. *Ἀλληλογραφία*, ἔκδ. ΟΜΕΔ, τ. Γ', σ. 119). Ἐπόμενο εἶναι νὰ διέθετε στοιχεῖα κάθε λογῆς, προφορικὰ εἴτε γραπτὰ, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, συναισθηματικὰ ἢ ἄλλα, ὅταν ἐσχημάτισε αὐτὴν τὴν γνώμη. Προσωπικὰ δὲν μοῦ ἐδόθηκε ὡς τὴν ὥρα ἀφορμὴ γιὰ νὰ συμμερισθῶ τὴν ἐπίκριση τοῦ Κοραῖ, τῆς ὁποίας μὴ καλὴ παρουσίαση δίνει ἡ ἀλληλογραφία του (βλ., ἰδίως, ὁ.π., Β' σ. 446-448). Ἀντιθέτως ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι ὁ Malte-Brun βλέπει μὲ εὐνοϊκὸ μάτι τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Συγκεκριμένα, παρουσιάζοντας τις ἐντυπώσεις αὐτῆς τοῦ Villoison, ἄλλοτε στίς ὑποσέλιδες σημειώσεις τις ὁποῖες προσθέτει, ἀνασκευάζει τὴν αὐστηρότητα ἢ τὴν ἀδικία τῶν κρίσεων τοῦ—μακαρίτη τότε—περιηγητῆ, καὶ ἄλλοτε, μία ἀπὸ τις ἀφορμὲς ἐξαιτίας τῶν ὁποίων παραλείπει χωρία ἢ λέξεις ἀπὸ τὸ ἐκδιδόμενον χειρόγραφο εἶναι γιὰ νὰ μείνουν ἀδημοσίευτες οἱ πρὸς ἀποδοκιμαστικὲς ἐκφράσεις τοῦ Villoison. Δεύτερον: ἡ παρουσίαση ἐκείνη ἔγινε μὲ τὴν μεγάλη ἐλευθεριότητα ἢ ὁποία ἐχαρακτήριζε τότε τις τέτοιες ἐργασίες: πολλὰ ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο παραλείπονται, ὅπως εἴπαμε, τὰ ὑπόλοιπα εὐθυγραμμίζονται σύμφωνα μὲ μία διόταξη τὴν ὁποία ἔκρινε πρόσφορη ὁ ἐκδότης, χωρὶς καμία ἐνδειξη ποῦ νὰ μπορούσε ἐνδεχο-

Στις 21 'Απριλίου 1785, ημέρα Πέμπτη⁶, φθάνει στο Βατοπέδι. Μπορούμε, καλύτερα, να αφήσουμε τον ίδιο να αφηγηθεί τα σχετικά με την άφιξη αυτήν⁷. Πρέπει να έφθασε το πρωί άργά, έρχόμενος από την μονή Παντοκράτορος.

μένως να μᾶς οδηγήσει πρὸς τὴν μορφή τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου. Ἐντελῶς ἄλλη ποιότητα παρουσιάζει ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἰδίου κειμένου τὴν ὁποία μᾶς ἔδωσε πρόσφατα ἡ Renata Lavagnini: *Villoison in Grecia, Note di Viaggio (1784-1786)*, Παλέρμο, 1974. Ἡ καινούρια ἔκδοση παρέχει τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου, χάρις στὴν ἐνταξὴ τῶν τεμαχίων τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποσπάσει ὁ Malte-Brun, ποὺ βρίσκουν κι ἐκεῖνα ἐδῶ τὴν ὀργανικὴ τους θέση: περισσότερο ἀπὸ τὰ μισά, περισσότερο ἀπὸ τὰ 6/10, ἀν οἱ ὑπολογισμοὶ τοὺς ὁποίους ἔκανα εἶναι σωστοί, ἀποτελοῦν τὸ καθαρῶς ἀνέκδοτο ὕλικό, ποὺ ἐπρωτοφάνηκε τώρα, στοὺς καιροὺς μας. Ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ αὐτὴ ἐργασία, μὲ τὸν πλούσιο καὶ ἐνήμερο ὑπομνηματισμὸ της, δὲν ἀφήνει καμιά, κανενὸς εἶδους, ἐκκρεμότητα. Ἡ ἄλλη μερικὴ δημοσίευση ἔγινε στὴν *Revue de Bibliographie Analytique*, τ. Ε', 1844, σ. 839-859 καὶ 935-945, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Em. Miller, συνεκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴν θερμότερες εὐχαριστίες πρὸς τὸν Charles Astruc, Προϊστάμενο τοῦ Τμήματος ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας, ὁ ὁποῖος, εὐχαρεστήθηκε νὰ προβεῖ μαζί μου, μὲ τὴν ἀβρότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα ποὺ τὸν χαρακτηρίζουν, στὴν ἀντιβολὴ τῶν παραγράφων ὅσες μὲ ἀπασχολοῦσαν ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Villoison. Πρόκειται εἰδικὰ γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ γάλλου σοφοῦ στὸ "Ἅγιον Ὅρος. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Villoison δὲν εἶταν μπορετὸ νὰ παρουσιασθοῦν ἐντελῶς ἀνεπεξέργαστα· ἡ ἐργασία ὅμως τοῦ Μιλλέρ ἔγινε πολὺ διακριτικά: ἐκάλυψε μία ἢ δύο οὐλές τῆς βιαστικῆς γραφῆς, ἐπροσπάθησε, χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ μετατρέψει τὴν ἀρχικὰ παρατακτικὴ ἢ ἀσύνδετὴ δομὴ τοῦ λόγου σὲ ὑποτακτικὴ, καί, τέλος, ἴσως νὰ ἔκανε θελημένη παράλειψη τοῦ ἀριθμητικοῦ 2 ποὺ ὑπάρχει στὸ αὐτόγραφο ἀνάμεσα στὸ des καὶ στὸ églises. Ἴσως τὸ Ἰωσήφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ Ἰώσηπος, ὁ Villoison νὰ ἤθελε νὰ τὸ διαγράψει: ἄρχισε νὰ γράφει μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀρχίζουν ἑλληνικά καὶ τελειώνουν λατινικά, ἐγκατέλειψε τὴν πρώτη γραφὴ καὶ ξανάγραψε τὸ ὄνομα ὅπως τὸ ἐνόμιζε σωστό· πάντως, ἄφησε καὶ τὰ δύο, καὶ ἐγὼ δὲν ἐνόμισα σκόπιμο νὰ ὀβελίσω τὸ πρῶτο. Τὸ κείμενο ποὺ ἔχω παραθέσει προέρχεται ἀπὸ τὴν καινούρια ἀνάγνωση. Ἐδῶ, φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ δώσω βιβλιογραφία τοῦ Villoison, ἔστω καὶ μόνο ἑλληνική· νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀνάγνωση τοῦ τόμου *Περιγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, 1968, ἰδίως ὡς πρὸς τὶς ἐργασίες τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ καὶ τοῦ Ἐμ. Ν. Φραγκίσκου, καθὼς καὶ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τὸ μελέτημα, «Ἡ φίλια Κοραῖ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα της», π. Ὁ Ἑρανιστής, τ. Α', σ. 65-85 καὶ 191-120 εἶναι ἀπαραίτητα στὸν ἀναγνώστη ποὺ θέλει νὰ ἐμβαθύνει τὰ σχετικά μὲ τὸν γάλλο λόγιο καὶ τὸν μεταγενέστερο ἑλληνισμό. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ βιβλιογραφία τὴν ὁποία ἔχει συναγάγει στὸ βιβλίο της ἡ Renata Lavagnini ἔχει καλύψει ὅλο τὸ θέμα.

6. Οἱ χρονολογίες τίς ὁποῖες δίνει ὁ Villoison εἶναι πάντοτε κατὰ τὸ νέο ἡμερολόγιο.

7. ἔ.ἀ., σ. 852.

«Le jeudi 21, je vis de grand matin les reliques et les livres de Παντοκράτορας qui sont à côté de la sacristie: ce sont, pour la plupart, des livres d'office, quelques beaux Mss. du xe siècle, de l'Évangile et des Pères, surtout de saint Jean Chrysostome et de saint Grégoire de Nazianze qui abondent dans le Levant; ce moine Γρηγόριος me les montra et me demanda la charité. Je montai aussitôt sur un mulet avec le δίκαιος Παρθένιος, et j'arrivai en deux heures d'un chemin plus périlleux que les précédents au monastère τοῦ Βατοπαίδι. Le Σκευοφύλαξ était pour le moment absent pour des réparations du collège. Je fus reçu à bras ouverts par le père Ἰωσήφ Ἰωσιππος, qu'on appelle διδάσκαλος, parce qu'il a professé pendant six à sept ans la logique d'Eugène et la grammaire de Néophyte au collège de Jiassi en Moldavie, où le Σκευοφύλαξ avait aussi été abbé d'un couvent dépendant du monastère de Βατοπαίδι. Le Père Josip est un homme savant, fort obligeant, fort modéré en fait de religion, qui convint avec moi que le schisme était un grand mal, surtout pour les Grecs, avait été la cause de la ruine de leur empire, et les empêchait maintenant d'être soutenus par les princes chrétiens, prévenus de la φιλοτιμία et πλεονεξία des prêtres des 2 églises. Il me mena d'abord voir la première bibliothèque qui est près des *Catéchumènes*; elle est fort nombreuse».

Καὶ τὰ λοιπά, ἄσχετα ἀπὸ τὸ θέμα μας. Ὡστόσο, δὲν μοῦ φαίνεται νὰ χωρεῖ περισσότερο ἀπὸ μία μεθοδικὴ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀφήγηση αὐτὴν: ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι περιγράφεται ἐδῶ ἡ συνάντηση τοῦ Villoison μὲ τὸν Μοισιόδακα. Ἄν τοῦτο ἀληθεύει, εἶναι γιὰ ἐμᾶς σκληρὸ τὸ μάθημα: αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή τοῦ τιθα-σευμένου ἁσώτου, στοὺς χώρους ὅπου τριάντα χρόνια πρωτύτερα ἐπα-τοῦσε ἔναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους σταθμοὺς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν φέρουν πρὸς ἐντελῶς ἀλλοιώτικο τέρμα.

Ἀκολουθεῖ μακρὰ περιγραφή τῆς μονῆς· δὲν φαίνεται ἂν ὁ ἐπί-σημος ἐπισκέπτης συνοδεύεται ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο. Ἐπίσης τὴν ἐπο-μένη, ὅταν ἔχουμε ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τῆς Ἀθωνιάδας, μὲ δια-κόσια δωμάτια καὶ πενήνταπέντε μαθητές, δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἰώσηπος· ὥστόσο, ὕστερα, ἀφοῦ ἔχει περιγράψει τὴν μονὴ Ἑσφιγμένου καὶ τὸ Χιλιαντάρι, ὁ Villoison τὸν ξαναθυμᾶται⁸:

8. ἔ.ἀ., σ. 856. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχω νὰ κάνω γιὰ τὴν δεύτερη αὐτὴν περικοπή, εἶναι, φυσικὰ, ἀνάλογες μὲ ὅσα εἶπα ἐξαφορμῆς τῆς πρώτης. Ἐδῶ γί-

«J'oubliais de dire qu'à dîner, chez les moines de Βατοπαίδι, le διδάσκαλος Josip m'avait appris qu'en Morée, dans l'endroit appelé Τζακονιά, ce pays montueux et très-sain des 'Ελευθερολάχωνες, où les femmes sont encore φαινομήριδες, où les hommes vivent cent ans, sans maladie, ne meurent que de vieillesse, et parlent dorien mêlé avec l'italien, et disent ξμεο pour έμοῦ, ἀκήκοα, ὦω ἀντὶ τοῦ ὕδωρ, βόσι ἀντὶ τοῦ βότρυς, etc., il y a sur la montagne trois villages assez considérables: 1^ο Πραστός, 2^ο Καστάνιτζα, 3^ο Σίτινα, et que dans l'ancienne Ἐπίδαυρε, en face de Κολούρης (Salamine), près d'un village appelé Λιγούριον, où il y avait autrefois une ville appelée Λίγυς, on trouve un ancien théâtre fort beau».

Θὰ μποροῦσα νὰ τελειώσω τὴν ἀνακοίνωσή μου ἐδῶ, ἀν δὲν εἶχα ὀλίγα παρασχολήματα νὰ προσθέσω, τὰ ὁποῖα θεωρῶ ὅτι μποροῦν νὰ σταθοῦν χρήσιμα· πρέπει νὰ παύσουμε νὰ εἴμαστε παθητικοὶ στὶς ζητήσεις μας· πρέπει νὰ ξέρουμε τί θέλουμε καὶ νὰ πηγαίνουμε ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε αὐξημένες πιθανότητες νὰ τὸ βροῦμε. Ἔτσι καταχωρίζω μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ἕναν ἀριθμὸ μεθοδολογικῶν ὑποδείξεων, γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε, στοὺς τομεῖς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ σημειώματός μας, αὐτὴν τὴν αὐξημένη πιθανότητα ἐπιτυχίας:

1) Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἤξερε ποιὸς ἐμεσολάβησε στὴν περίφημη συνάντηση τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν Κοδρικᾶ στὸν Κεραμεικὸ, ὁ ἄνθρωπος ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν τελευταῖον αὐτὸν ὡς «εἷς τῶν εὐκλεεστέρων σοφῶν τῆς Εὐρώπης» καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ «τίμιος», δηλαδὴ ἀξιότιμος, «ἄνθρωπος». Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Villoison: τὸ ὑπόπτευσε ὁ Ἱ. Καλιτσουνάκης⁹, καί, τὸ σπουδαιότερο, εἰδικὸς στὸ ζήτημα, ὁ Ἑμ. Ν. Φραγκίσκος, ἔγραψε ὅτι δὲν ἀποκλείεται¹⁰.

2) Θὰ ἤθελε νὰ ξέρει κανεὶς ποιὸς ἔδωσε στὸν Κοραῆ τὴν σφαλερὴ εἰδηση ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Fontenelle δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα. Μέσα στὸ κύκλωμα τῶν ὑπόπτων, καὶ μάλιστα γνωρίζοντας τὸν χαρακτήρα τοῦ Villoison, θὰ εἶταν φρόνιμο νὰ βάλουμε σὲ καλὴ θέση καὶ τὸ γάλλο σοφὸ· ἡ σύμπτωση τοῦ 1803, ὁπότε ἔχουμε αὐτὴν τὴν πληροφορία σὲ γράμμα τοῦ Κοραῆ, ἀποτελεῖ μία ἐνδειξη καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους.

νεταὶ αἰσθητὸ ὅτι ὁ ἐκδότης εἶχε διορθώσει σιωπηρὰ ἕνα ὀρθογραφικὰ λάθη. Τὸ ἐπίρρημα assez, γιὰ τὶς τρεῖς κῶμες εἶχε ἐκπέσει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παρουσίαση.

9. «Θὰ πρόκειται κατὰ τὴν γνώμη μου περὶ τοῦ Villoison»· *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 8, 1933, σ. (55).

10. «Δὲν τὸ ἀποκλείουμε»· *Ἐρανιστής*, ὅπου ἐσημείωσα ἀνωτέρω, σ. 205

3) Αὐτὰ ὅλα μᾶς φέρουν πρὸς τὰ κατάλοιπα τοῦ Villoison. Ὁ Κατάλογος Astruc-Concasty, ὁ ὁποῖος περιέλαβε μεταξὺ ἄλλων καὶ αὐτὴν τὴν ἐνότητα, θὰ εὐκολύνει ἀσφαλῶς, χάρις στὴν ποιότητά του, μία διερεύνηση καμωμένη μὲ στόχο τὰ θέματα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ γάλλος σοφός, ὅπωςδὴποτε, μὲ τὸν τρόπο του, εἶχε ἐνδιαφερθεῖ.

4) Τοῦτο, ἄλλωστε, προκαλεῖ τὸ τελευταῖο σημεῖο τῶν πορισμάτων μας: ὁ Villoison εἶχε, μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά του, στρέψει τὴν προσοχὴ τῶν ἐλληνιστῶν πρὸς τὴν τσακωνικὴ διάλεκτο· καὶ τοῦ ἄρεζε νὰ τὸ τονίζει. Ὅμως οἱ σημειώσεις τὶς ὁποῖες ἔχει καταχωρίσει προλογίζοντας τὴν Ἰλιάδα του (1788) δείχνουν ὅτι ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα εἶχε κινηθεῖ ἡ προσοχή του πρὸς τὸν τομέα αὐτόν· ἐκείνου τὰ λόγια ξαναπαίρνει ὅταν πλησιάζει στὸ θέμα¹¹. Ἴσως καὶ πρὸς μία τέτοια κατεύθυνση νὰ μπορεῖ κάτι νὰ μᾶς δώσει τὸ ἀρχεῖο του¹².

Κ. Θ. Δημαροῦς

11. Βλ. Ὁμήρου Ἰλιάς σὺν τοῖς σχολίοις, Βενετία 1788, ἰδίως στὶς σ. XLIX καὶ L τῶν Προλεγομένων.

12. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζονται τὰ πράγματα ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, δείχνει μᾶλλον καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ὅτι οἱ πληροφορίες του προέρχονται ἀπὸ ἄμεση ἐμπειρία.